

Encyclopædica Britannica;

ELLER, ET ANTAL

FREMSTILLINGER

OM

de fkiønne og nyttige

V I D E N S K A B E R,

I HVILKE DISKURSER

diverse Phænomeners

BESKRIVELSER & FORKLARINGER gives

TILLIGE MED

adskillige befunderlige og færdeeles OBSERVATIONER, ^{o^a}
i Øst og Vest

ILLUSTREREDE MED XXV TIL DEELS COLOREREDE AFBILDNINGER.

Udgivne af en KREDS af DANNEQVINDER paa AMAGER.

I FORELØBIG EET VOLUMEN.

VOL. I.

HAFNIÆ.

Trykt for R. MÓSESDÓTTIR og J. LOUIS-JENSEN
Og folgt af FLORIAN GRAMMEL, i hans Tryk-Comptoir, Nialsgade.

MMVII

*Festskrift til
Britta Olrik Frederiksen
i anledning af hendes 60-årsdag
den 5. december 2007*

*ved
Florian Grammel, Jonna Louis-Jensen og Ragnheiður Mósedóttir*

Copyright © 2007 forfatterne

Første oplæg i fire eksemplarer 5. december 2007

Anden noget forbedrede elektroniske udgave 2007
http://nfi.ku.dk/publikationer/encyclopaedica_brittanica/

ISBN 978 87 992447 0 6

Sat med "Andron Corpus" af Florian Grammel

Første oplægs indbinding ved

Sille Bræmer Enke, Natasha Fazlić og Mette Jakobsen

ORD UDEN GRÆNSER

HELLE DEGNBOL & CHRISTOPHER SANDERS

Redaktionskomitéen har diskret bedt bidragyderne til denne lærde publikation om – for at fødselaren ikke skulle blive ked af det – at befatte sig med østnordiske (dansk/svenske) materier, også selv om vi derved måtte vove os ud, hvor vi ikke kan bunde.

Hvert år på sin fødselsdag giver Britta kage, og det er ikke en hvilken som helst kage, så hvad kan et par “vestnordiske” (norsk/islandske) leksikografer, der gerne vil glæde Britta, gøre andet end kigge i eget spisekammer, Ordbog over det norrøne prosasprog (herefter: ordbogen).

Her gemmer der sig faktisk mere østnordisk, muligens nedertysk (hvilket til dels er ét og det samme) guf, end man måske umiddelbart ville antage. Mon det kunne være noget for Britta?

Syntaks

Ser man på den færdigbagte (publicerede og trykte) del af ordbogen, vil man overalt i ordbogsartiklerne lægge mærke til noget, der kan beskrives som en slags knækglasur. Inden for skarpe klammer (i de såkaldte konstruktionseksempler) tegnes sprogets konturer op, idet det her, på baggrund af omhyggelig analyse, vises, med hvilke

sætningsled i hvilke kasus hvert ord (spec. verbum) inden for hver betydning er forbundet. Kort sagt: her vises ordenes syntaks.

Her finder man som forventet grammatikkens akkusativ, genitiv og dativ, men ser man nærmere efter, afsløres også en, vist nok ret forbavsende varieret brug af præpositions konstruktioner – så hvis ikke vi vidste det før, ved vi nu og kan belægge med eksempler, at det norrøne sprog ikke er det “rene” bøjningssprog.

Hvor grammatik og syntaksbeskrivelse har en tendens til at betragte norrønt som et kasussprog, viser den analyse, der ligger til grund for ordbogens artikler, noget andet og mere: en livlig syntaks med rigelig brug af præpositions konstruktioner.

Det norrøne sprog ligner altså syntaktisk lidt mere de nordiske (skandinaviske) nabosprog, som vi taler dem nu, end både klassiske beskrivelser og nutidens “klassiske” islandske sprog lader ane; i vores dages islandsk er noget af glasuren tilsyneladende faldet af igen, måske nogen (i reformiver?) ligefrem har skrabet den af.

Den, der skelner mellem rent og urent, klassisk og uklassisk, vil måske lidt vel hurtigt gribe til den nemme løsning at sætte skarpt skel mellem indenlandsk og udenlandsk, og herfra er skridtet desværre kort til at skelne mellem “rigtigt” og “forkert”. Det kan vi nævne eksempler på, men det vil vi ikke gøre i et festskrift. Her vil vi i al gemytlighed sige, at med hensyn til udenlandsk indflydelse er der selvfølgelig noget om snakken. Forholdene er bare slet ikke ordentligt kortlagt endnu.

Sproget har været spændstigt og særdeles modtageligt fra begyndelsen af, da ordene skulle bogfæstes. Det ses af de første prosaiske sprogmindesmærker, hvor udenlandsk stof håndteres både sikkert og kreativt i smidige oversættelser; men syntaksen er lidet undersøgt.

En ligefrem strukturel løsagtighed præger henimod middelalderens slutning sproget, der naturligvis ikke er upåvirket af samhandel og samvær med det øvrige Norden og dermed Tyskland; men om dette sprog hører man mest overfladiske domme eller slet ingenting, og der savnes egentlige syntaktiske undersøgelser.

Vi ser frem til, at forskere drager nytte af analysen og bruger ordbogen til ikke blot ordmæssige, men også syntaktiske studier. Takket være de til hvert eksempel knyttede oplysninger om datering og proveniens vil forskerne på et sikrere grundlag kunne undersøge grammatiske og syntaktiske udviklinger, og med så rigt et materiale er det nemmere at få svar på spørgsmål som: hvad er gammelt, hvad er nyt? hvad er opstået i menneskers leg med sproget inden for visse geografiske grænser? hvor meget kan være inspireret udefra? hvad er bragt ind gennem bøger, dokumenter, handelsvarer, kirkelige handlinger, juridiske handlinger, snak? og hvad er bevisligt dumpet ned som fremmed gods fra andre sprogenklaver?

Ord

Går vi fra glasuren til kagerne selv, ordene, er det hele forholdsvis nemmere. Hvor syntaksen med lidt besvær (analysen) måtte opspores og klarlægges, træder eksempler på fremmedgods i ordforrådet tydeligt frem uden større ekstraarbejde. Her har forskningen også allerede taget fat, det er bare at fortsætte.

I en ordbog, der dækker mange århundreder og alle genrer, udgør ordene en broget forsamling, og det ses, hvorledes nordmænd og islændere temmelig håndfast har inkorporeret udenlandske ord enten som fremmedord (ikke indarbejdet i sproget) eller låneord (indarbejdet i sproget). Ordbogen dækker islandsk op til reformationen

og norsk til 1370–1400, og når vi nærmer os slutningen af de tvende perioder, påkalder låneordene sig særlig interesse. Og i den sene middelalder har vestnordisk og østnordisk i vokabularet bevisligt nærmet sig hinanden.

I nærværende opsats vil vi gå ind på blot et lille område, nemlig ord der begynder med *bí-* eller *be-* (herefter alle normaliseret: *bí-*).

Hvis vi ser bort fra *bístokkr*, hvor *bí* er et lille dyr, og ordene *bílífi* (hermed også *bílífr*) og *bílæti*, i første omgang mul. indlånt fra angelsaksisk/oldsaksisk, det sidste, *bílæti*, af usikker oprindelse (næppe *bí-*forled), så har vi i ordbogen følgende 51 ord af nedertysk oprindelse med forleddet *bí-* (bolleformerne kun belagt med *be-*):

bídreifelsi, ⁰bídrífa, ¹bífala, ²bífala, bífalanarmaðr, bífaling, bífalingarbréf, bífalning, bífalningarbréf, bígera, bígering, ¹bígirna, ²bígirna, bíhaga, bíhalda, bíhendiligheit, (ó)bíhendiligr, bíhenta, (ó)bíhindraðr, bíhjalpliga, bíhjalpligr, bíhof, bíkenna, bíkvæmiliga, bíkvæmiligr, bíkvæmligr, (ó)bíkvæmr, bíleggja, bírykta, bísigla, biskatta, bískeðinn, ⁰bískeðligheit, bískerma, bískermari, bískermelsi, bískermelsisbréf, ⁰bískermelsismaðr, bískerming, bíspotta, bístand, bístanda, ⁰bístilla, bítala, (ó)bítalaðr, bítaling, (kostnaðar)bítalingr, ¹bívara, ²bívara, bívísa, bívísing

Disse ord har vi lyst til at vise Britta som et repræsentativt udpluk af låneord i vestnordisk; de kan, med alle deres belæg, berige studiet af østnordisk.

Ingen af de 51 ord er at finde i Fritznors ordbog (1886–1896). Supplement til Fritznor (Hødnebo 1972) tager 21 af ordene op med henvisning til sene norske forekomster, men Norrøn ordbok (1975) dropper dem igen som værende mellemnorske og ikke gammelnorske. Sandt nok vil disse 21 ord belagt i norske diplomer efter 1350

finde deres rette plads i den mellemnorske ordbog, som er i støbeskeen i Oslo og som vi ser frem til, men de er også alle sammen belagt i islandsk, hører altså godt hjemme i en norrøn ordbog, og det gælder samtlige 51 bí-ord. Her ligger altså lidt af en guldgrube, hvad enten man vil studere nationalsprog eller fællessprog.

bí-ordene med deres nedertyske rødder (cf. Schiller & Lübbens ordbog) er nok hovedsagelig kommet ind i norrønt gennem dansk. Veturliði Óskarsson, der med en venligt ment overdrivelse kan siges at være opfostret af fødselar og ordbog tilsammen, behandler 32 af de 51 anførte ord i sit arbejde “Middelnedertyske låneord i islandsk diplomsprog frem til år 1500”, udgivet i det arnamagnæanske bibliotek i 2003. (Og Chr. Westergård-Nielsen har 19 af ordene i sine låneordsstudier i 1500-tallets trykte islandske litteratur, udgivet i samme bibliotek 1946). Veturliði konkluderer, at næsten alle nedertyske ord i det *islandske* sprog er gået via dansk sprog, i første omgang som det gjorde sig gældende inden for centraladministration, kirke og handel i Norge, senere direkte fra dansk; ordene kom ad skriftens vej eller gennem direkte kontakt med udlændinge (cf. s. 347–352). Logisk nok kan også *norske* kilder supplere østnordisk sproghistorie, idet vi her finder glosser optaget fra tysk i den tids dansk, som det blev talt i Norge. Lån via svensk og direkte lån fra tysk kan naturligvis heller ikke modbevises.

Lidt anderledes formuleret har disse ord, der nu manifesterer sig i islandske og norske kilder, sands. næsten alle været en del af det fælles skandinaviske ordforråd. Mange ord finder vi ved opslag i Kalkars Ordbog til det ældre danske sprog og Söderwalls Ordbok öfver svenska medeltids-språket (begge med supplement), og flere ord findes endnu i vore dages dansk og svensk, skønt ikke altid med samme betydning.

Ikke alle ord findes hos Kalkar, men så må seddelsamlingen ved Gammeldansk Ordbog konsulteres; her er der flere og ældre eksempler end i Kalkars ordbog (tak til GO og Merete K. Jørgensen). Her dukkede under en hastig gennemgang de fleste af de efterlyste ord op, men nu tiltrak det vores opmærksomhed, at de ældste forekomster af østnordiske (opr. nedertyske) ord undertiden synes at være at finde i de vestnordiske kilder. Det er sådan et par gamle tvebakker, vi her til en begyndelse (udi den vest-østnordiske ordudlevering) og for sjovs skyld vil "give tilbage" til Britta.

Materialet fremlægges med alle mulige forbehold. Det er fx. et usikkerhedsmoment, at de forskellige ordbogsværker sandsynligvis håndhæver forskellige og, alt efter omstændighederne, varierende bedømmelseskriterier, når det gælder dateringen af et citat, der kun er bevaret i kopi; og vi har måttet se bort fra det mere nuancerede billede, der ville vise sig ved et gennemført studium af det enkelte ords forskellige betydninger og brug.

Da dansk har været hovedindfaldsvejen, ses islandske og norske citater med deres dateringer først og fremmest i forhold til ældste danske belæg. Men for interessens skyld anføres i et skema også svenske forekomster. Her er materialet særlig foreløbigt, idet kun Söderwalls ældste tidsfæstede eksempler nævnes – vi har ikke opsøgt dateringer for hans udaterede citater. De svenske belæg er oftest ældre end de ældste danske, men der skal ikke her gisnes om mulige lån direkte fra svensk til norsk (til islandsk) – uden dansk som mellemed.

Eksempler

Følgende tre ord, *bístanda*, *bírykta* og *bískeðligheit*, er belagt i islandske kilder, der regnes for 20–130 år ældre end tilsynel. første danske forekomst:

bístanda

isl. c1350: *Stj AM 227 fol 22rb*⁴¹ (*bibeloversættelse ~ Isidors Etymologi-æe*)

Þat dyr (*enbjørning/næsehorn*) *bistendr* (*holder stand over for*) iafn uel sterkum filum ... (*cf. var. uid stendr Stj¹ 69*³⁶)

isl. c1375–1400: *DínDr 44*¹⁹ (*Dínuss saga drambláta*)

uilldi ek ... profa ydra list ok kunnattu uar ok þers uon at kuennlig nattura mætti ecki bistanda yduarri uiel ok uitzsku

~ *da. 1480: Karl Magnus' krønike (cf. – med anden bet. – da. diplom 1404: kanc.; GldDipl. 1r.II.215; om denne kilde se ndf.)*

bírykta, berykta

isl. c1400: *DI II* (*[c1321–1400]>*AM 354*) 509²³ (*edsformular*)

ok þa sem storum malefnum ero borner æda beryktader. scal ek ei vnder mik dragha. til þenozto

~ *da. diplom 1443: Kbh.; kanc.; KbhSt.IV; KøbstL.III.95,11*

°*bískeðligheit, beskeðligheit*

isl. (?) 1430: *DI IV* (1430: *Bps B II 3*) 414²⁵ (*præsteed*)

Suo længi sæm han er mer hialpligr ... oc fýrsagdre kirkiu trur fadær oc værndaræ æfter radæ forsion visdomæ oc bæskædligheit (*forstandighed*) mæira parts capituli næfnrar kirkiu a holum ...

~ *da. c1450: Post 105.2 (Den skånske postil fra Bekkaskogh)*

Dette sidste islandske (?) citat skal have en kommentar med på vejen, inden vi går over til de relativt gamle norske belæg på dansk/tyske ord. Vi finder det i biskop Jón Vilhjálmssons kopibog, som er skrevet af en kendt, men for filologer lidt kompliceret, skriver ved navn Jón Egilsson. Det komplekse består i, at Jón Egilsson sandsynligvis var af norsk herkomst, således at hans potentiale til vidnesbyrd om tilstedeværelsen af dansk/norske låneord *indoptaget* i islandsk er lidt svækket – men det anfægter ikke værdien af hans personlige ordforråd som støttemateriale ang. tysk-influenteret dansk/norsk.

Følgende tre ord, *bíhalda*, *²bívara* og *bíhof*, er belagt i norske kilder, der regnes for sølle 1–13 år ældre end ældste danske belæg. Kun ældste norske belæg bringes. Samme ords ældste islandske belæg anføres også:

bíhalda

no. 1376: DN^{III} 308¹⁸

ef þeir vilia þa iord bíhalda

isl. 1440: DI IV ([1440]: Bps B II 3) 613³⁷

... ath hann meghi niota ok bíhallda ...

~ *da. diplom 1388 > vid. 1389; DiplDan.4r.III.338*

²bívara, bevara

no. 1378: DN^I 338³⁰

fulkomliga firir biodhom ver hueriom manne sik þer nokot med bevara (*at befatte sig dermed*), vttan war bryti i Alnaros

*isl. *1450 > 1543: DI V (*1450 > tr 1543) 68⁸*

Jtem forbiodum vier ollum monnum aa islandi ... at upp bera skatt eda skylldur. sakferli eda landskyllder edur sig nockud biuara med vorum vmbodum. kongs iordum eda peningum nema ...

~ da. diplom 1379: Lund; kanc.; LundeB.; DiplDan.4r.I.474,6

cf. ⁴bivara

no. 1390: DN^{III} 366³

nu saker þers ath wer vilium bade biuara (*tage vare på*) vara saal ok þeira sem oss vnder skipader eru ... þa gervm wer þeim þrefallda aminning ath þeir lata af þersu syndalighu lifverne sem fyrr segher

isl. c1450–1500: MarE 1014³⁵ (*Mariu saga*)

ek uil biuara (*beskytte*) han fyrir syn hins ohreina anda

bíhof (el. **bíhóf**)

no. 1392: DN^{VI} 379³¹

þa skal þæn sæm mistrodhar værdhar swæria ... at han ækki j annan stadh kþoypte en aa retto torghe ællæghar late samstundes fowtanom kaupet firir swa mykit sæm han þæt kþoypte ok honom þarfuatzst þær af till konongs behof (*behov*)

isl. 1440: IslDipl (1440)343⁶

þui giorum vii hann ollungis kuittan ok akæru lausan ... fyrer fyr sagda peninga ok þionosto j allan mata sem honum er bezst til bihof (*som det er ham bedst tilpas*)

~ da. diplom 1404: kanc.; GldDipl.1r.II.218 (*Margrete den førstes instruks for Erik af Pommerns rejse til Norge*)

Nu skal vi jo ikke stille an til en konkurrence mellem de nordiske sprog om, hvilket sprog først opviser et tysk låneord, snarere vil vi demonstrere samhörighed. Samspillet inden for Norden og Nord-europa kan med udbytte studeres nærmere, når ordforrådet føres sammen, og at hele materialet vil blive beriget ved at anskues samlet, er der ikke tvivl om. Denne mulighed vil forhåbentlig blive konkret udmøntet i et databasesamarbejde mellem nordiske middelalder-

nty. (S&L)	norrr. (ONP)	da. (GO)	da. (Kalkar)	sv. (Söderwall)
bestân	bistanda isl. c1350 og c1375–1400	bestande/besta (sm. bet.) 1480 (cf. anden bet. 1404)	bestande/bestå def. 5 1593	bestanda (sm. bet.) 1357
beruchten	bírykta isl. *c1321–1400 > c1400	berykte 1443	berygte 1479	berykta 1415
beschêdelik + heit	bískeðligheit isl.(?) 1430	beskethelikhet ca. 1450	beskedelighed 1550	beskedhelikhet 1383
beholden, behalden	bíhalda no. 1376 isl. 1440	behalde *1388 > 1389	beholde 1495	behalda *1336 > nyare afskrift
bewerren	²bívara no. 1378 isl. *1450 > 1543	bevare 1379 = Kalkar ex. (bet./homograffer ikke adskilt)	²bevare 1379	²bevara 1383
bewaren	cf. ¹bívara no. 1390 isl. c1450–1500		¹bevare 1550	¹bevara *1345 > nyare afskrift
behôf	bíhof no. 1392 isl. 1440	behov 1404	behov 1495	behof 1400

ordbøger og -samlinger (potentielt udvidet til de moderne sprog), cf. www.menota.org “Nordiske middelalderordbøger (NMO)”.

Inden det kommer så vidt, ville vi bare fra vestnordisk hold “give tilbage” til Britta et par gode gamle belæg på ord uden grænser.

Hjertelig til lykke!